

पुलिस व्यवस्था
र
मानव अधिकार

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

पुलिस व्यवस्था र मानव अधिकार

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग
फरीदकोट हाउस, कोपरनिकेस मार्ग
नयाँ दिल्ली – ११०००१

Guidelines for Police Personnel on Various Human Rights Issues (In Nepali)

First Edition: 10 December 2010
© 2010 National Human Rights Commission

National Human Rights Commission
Faridkot House, Copernicus Marg, New Delhi-110 001

Printed at: Shri Ganesh Associates
C-83/11, Street No. 7, Mohanpuri, Moajpur, Delhi - 110 053

विषय सूची

भूमिका		1-3
अध्याय १	गिरणतारी	4-10
अध्याय २	हिरासत	11-12
अध्याय ३	भाइलाहरुको सुरक्षा	13-15
अध्याय ४	बचाहरुको सुरक्षा	16-18
अध्याय ५	अनुसृचित जाति एवं अनुसृचित जनजातिहरूको अधिकारहरूको संरक्षण	19-20
अध्याय ६	वरिष्ठ नागिरकहरूको अधिकारहरूको रक्षा	21-22
अध्याय ७	अल्पसंख्यकहरूको अधिकारहरूको संरक्षण	23-24
अध्याय ८	जबजस्ती/बन्धुवा मजदूर र पुलिसिड	25-26
अध्याय ९	भीड़न्त (मुठभेड़)	27-29
अध्याय १०	आतंकवाद र पुलिसिड	30-32

भूमिका

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगले यो मान्छ कि पुलिस व्यवस्था र मानव अधिकार राज्य र नागरिकहरू दुवैको निम्ति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु हो।

वर्तमान समयमा पुलिसको भूमिका कानूनको नियमहरूको पालन गर्नु बाहेक अपराध रोक्नु र यसको जाँचबुझ गर्नु हो। पुलिसले मानव जीवन र सर-सम्पत्तिको रक्षा गर्नुको साथै अल्पसंख्यकहरू, समाजका गरीब समुदाय र महिलाहरू विरुद्ध हुने भेदभाव हटाउने उद्देश्यद्वारा बनिएको सामाजिक विधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्नु पनि हो।

उपरोक्त उद्देश्यहरू र लक्ष्यहरूलाई मानव अधिकारहरूप्रति जानकारी राख्ने सजग पुलिस कर्मीहरूद्वारा मात्र सम्भव हुन्छ। तर पुलिसको काम यति जटिल र बहुमुखी हुन्छ कि उसले अपराध पीडितहरूको साथसाथमा कानून उल्घंघन गर्ने अपराधीहरूसित भिडिनुपर्छ। यसको निम्ति पुलिसले

व्यक्तिगत अधिकारहरूप्रति संवेदनशील हुनुपर्छ अनि आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्दा मानिसहरूप्रति संवेदनशील र गरिमापूर्ण व्यवहार गर्नुपर्छ।

सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा, मानव अधिकारहरूप्रति सम्मान गर्नु अधिकारहरूको पालन गर्ने विषय मात्र होइन। मानव अधिकारहरूप्रति सम्मान गर्दा पुलिसलाई कानूनलाई कार्यकर रूपमा प्रयोग गर्न सहयोग पुन्याउँछ।

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगद्वारा प्रकाशित यो पुस्तिका विशेष रूपले कंस्टेबलहरूको उपयोगी ठहरिने छ। तिनीहरू आफै-आफैलाई मानव अधिकारहरूको पहिलो संरक्षकको भूमिकामा रहेको पाउँछन्। यो पुस्तिकाको उद्देश्य पुलिसहरूलाई आफ्नो कार्यहरूलाई कार्यकर ढंगमा क्रियान्वयन गराउनु हो।

यो पुस्तिकाको रूपरेखा तयार पार्न, संकलन गर्न र पुस्तिकाको केही अध्यायहरू तयार पार्ने अनुसन्धान अधिकारी डा. अपर्ण श्रीवास्तवप्रति कृतज्ञता जाहेर गर्छ। पुस्तिकाको अर्ल अध्यायहरू

लेखनमा अनुसन्धान विभागका अधिकारीहरूले पनि
योगदान दिएका छन्। यो योजनालाई कार्यान्वयन
गर्न आयोगका उप-महानिरीक्षक श्री सतीन्द्र पाल
सिंह, आई.पी.एस. र श्री सुनील कृष्ण, आई.पी.एस.,
महानिदेशक अन्वेषणबाट मार्गदर्शन प्राप्त भयो।

१० दिसम्बर २०१०

पी.सी. शर्मा
सदस्य
राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

अध्याय १

गिरफ्तारी

कानूनले पुलिसलाई के ही निश्चित परिस्थितिहरूमा मानिसहरूलाई गिरफ्तार गर्ने र आवश्यक परेको खण्डमा गिरफ्तार गर्नलाई बल प्रयोग गर्ने अधिकार दिन्छ।¹

अध्ययनबाट यो थाहा लागेको छ कि प्रतिरोधात्मक गिरफ्तारीहरू र सानोतिनो गिरफ्तारीहरूको संख्या अधिक छ अनि न्यायालयहरूमा विचाराधीन कैदीहरूको संख्या अत्यन्त बेसी छ। तिनीहरू मध्ये धेरै कैदीहरू जेलमा छन् किनभने तिनीहरूले जमानत दिन सकदैनन्।²

गिरफ्तारी र प्रतिरोधद्वारा व्यक्तिको प्रतिष्ठालाई क्षति (हानि) पुन्याउँछ। अभाग्यवश हाप्रो देशको कानूनी व्यवस्थामा अनावश्यक रूपमा गिरफ्तार गरिएको व्यक्तिहरूलाई हर्जाना दिने कुनै प्रावधान छैन।

1. सी.आर.पी.सी. धारा 4;
2. भारतीय विधि प्रयोग- गिरफ्तारीसित सम्बन्धित कानूनमाथि सुझाउ दस्तावेज, नम्बर 2000

यसो गर्नुहोस्

1. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै पनि व्यक्तिलाई विधिद्वारा स्थापित प्रक्रिया छोडेर उसलाई उसको जीवन वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकारद्वारा वंचित गराइने छैन। (भारतको संविधानको धारा-21)
2. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तार गराउने पुलिस अधिकारीको परिचय उसको नाम र पदद्वारा स्पष्ट भएको हुनुपर्छ। (गिरफ्तारी सम्बन्धी मार्गदर्शन डी.के. बासु बनाम पश्चिम बंगाल राज्य, ए.आई.आर. 1997 एस.सी. 60)
3. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तार भएको व्यक्तिलाई गिरफ्तारी सम्बन्धी सम्पूर्ण विवरण वा गिरफ्तारीको कारणहरू बताइयोस्। (भारतको संविधानको धारा 22)
4. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तार व्यक्तिको कुनै आफ्नो मान्छे वा साथीलाई उसको गिरफ्तारी र थुनेर राखेको स्थानको जानकारी दिइयोस्। {सी.आर.पी.सी. को धारा 50ए(i)}

5. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तारी र गिरफ्तारी सम्बन्धमा सूचित गरिएको व्यक्तिसित सम्बन्धित सूचनालाई थाना (पुलिस स्टेशन) मा राखिएको निर्दिष्ट पञ्जीया दर्ता गराइएको होस्। {सी.आर.पी.सी.को धारा 50ए(3)}
6. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तारीको समयमा पक्का परेको व्यक्तिको शरीरमा कुनै चोटपटक पाइएमा त्यसको विवरण गिरफ्तारी मेमोमा दर्ता गराइयोस् अनि गिरफ्तार व्यक्तिको चिकित्सा परीक्षण गराइयोस्।
7. यो सुनिश्चित गरियोस् कि त्यस्तै परिस्थिति [अपवाद] बाहेक कुनै पनि महिलालाई सूर्यास्तदेखि सूर्योदयको बीचमा गिरफ्तार नगरियोस्। {सी.आर.पी.सी.को धारा 46(4)}
8. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै महिलालाई गिरफ्तार गर्ने समयमा महिला पुलिस अधिकारी पनि साथमा राखिएको हुनुपर्छ। {सी.आर.पी.सी.को धारा 46(4)}
9. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै किशोर वा बालकले गिरफ्तार गर्ने समयमा कुनै पनि परिस्थितिमा कुनै

पनि प्रकारको बल प्रयोग वा कुटपिट नगरियोस्।
किशोर वा केटाकेटीहरूलाई गिरफ्तार गर्ने समयमा
गाउँका बुढापाका वा सम्मानीय नागरिकहरूको
सहयोग लिन सकिन्छ।

10. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तार हुन लागेको व्यक्तिको मानव-गरिमाको रक्षा गरियोस्। गिरफ्तार व्यक्तिको सार्वजनिक प्रदर्शन वा उसको परेड निकाल्ने अनुमति दिन हुँदैन।
11. यो सुनिश्चित गरियोस् कि व्यक्तिको गरिमाको सम्पान गर्दै गिरफ्तार व्यक्तिको तलाशी लिइयोस्। अचाहिँदो बल प्रयोग नगरेर व्यक्ति को आत्मसम्मानलाई ध्यान दिनुपर्छ। महिलाहरूको तलाशी लिँदा शिष्टता अप्नाउनुपर्छ अनि महिलाहरूको तलाशी महिला पुलिसद्वारा मात्र गरिनुपर्छ। {सी.आर.पी.सी.को धारा 51(2)}
12. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै व्यक्तिलाई जमानत हुने अपराधमा गिरफ्तार गरिएको छ भने पुलिस अधिकारले उसलाई जमानत हुनसक्ने अधिकारको बारेमा जानकारी दिनुपर्छ। यो जानकारी प्राप्त हुँदा पक्रान्ति परेको व्यक्तिले आप्नो जमानतको प्रबन्ध

गर्न सकोस्।

13. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तारी र पक्रा पारेर राखेको स्थानको जानकारी अविलम्ब (कुनै ढीलो नगरीकन) पुलिस कण्ट्रोल रूम र जिल्ला / राज्य मुख्यालयलाई दिइहाल्नुपर्छ।

नगर्ने विषयहरू

1. वारण्टबिना कुनै पनि व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न हुँदैन। कुनै व्यक्ति अपराधमा संलग्न वा सामेल छ त्यसको छानबीन नगरीकन उसलाई गिरफ्तार गर्नु कानूनी अपराध हो। (सी.आर.पी.सी.को धारा 41)
2. जबसम्म कुनै अरु प्रकारको अपराध नियन्त्रण गर्नु सम्भव छैन भने कुनै व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न हुँदैन। (सी.आर.पी.सी.को धारा 151)
3. गिरफ्तार व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा राख्नको निन्ति चाहिँदो भन्दा अधिक बल प्रयोग नगरियोस्।
4. कुनै मामला वा मुद्दामा कुनै महिला वा 15 वर्षभन्दा कम उमेरको बचालाई पुलिस स्टेशनमा बोलाइनु पाइँदैन। पुलिस अधिकारीले महिला र अल्प उमेरको बालक/बालिकालाई उसकै घरमा गएर सोधखोज वा जाँचबुझ गर्न सक्छन्। (सी.आर.पी.सी.को धारा 160(1))
5. म्याजिस्ट्रेट आदेश बिना कुनै पनि गिरफ्तार व्यक्तिलाई 24 घण्टाभन्दा बेसी हाजतमा राख्न

सकिँ दैन। (सी.आर.पी.सी.को धारा 57)

6. जबसम्म हतकड़ी र झारलङ्गी लगाउन कारणहरुको रेकर्ड गरिँदैन अनि न्यायालयले यस विषयमा आदेश दिँदैन तबसम्म हतकड़ी र झारलङ्गी लगाउन पाइँदैन।

अध्याय २

हिरासत

कुनै पनि व्यक्तिलाई पुलिसले सोधखोज (केरकार) को निम्ति हाजतमा राखेको होस् वा उसको परिचय प्राप्त गर्नलाई वा भुँडीमा रक्सी (अलकोहल) स्तर जाँचलाई पुलिसले रोकेर राखेको होस् – ती सबै विषयहरूमा त्यो व्यक्ति पुलिसको संरक्षणमा रहेको हुन्छ। पुलिसको संरक्षणमा रहेको भन्नाले राज्यको संरक्षणमा रहेको बुझिन्छ। तब राज्यको यो दायित्व बनिन्छ कि उसको संरक्षणमा रहेको सबै व्यक्तिहरूको मानव अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु राज्यको कर्तव्य हो।

यसो गर्नुहोस्

1. यो सुनिश्चित गरियोस् कि सोधखोज गर्नुपर्ने कुरामा पुलिस स्टेशन (थाना) मा बोलाइने व्यक्तिलाई लिखित आदेश पठाइयोस् {सी.आर.पी.सी.को धारा 160(1)}
2. यो सुनिश्चित गरियोस् कि पुलिसद्वारा थुनिएको व्यक्तिको परिवारको सदस्यहरू वा साथी-भाइलाई थुनिएको व्यक्तिलाई कहाँ राखिएको छ त्यसलाई

जानकारी पुगेको हुनुपर्छ।

3. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै व्यक्तिलाई पुलिस स्टेशनमा थुनिएको व्यक्तिको विरुद्धको रिपोर्टलाई जेनरल डायरीमा लेखिएको हुनुपर्छ।
4. यो सुनिश्चित गरियोस् कि आवश्यकता परेको खण्डमा पुलिसले थुनेको व्यक्तिलाई तत्काल चिकित्सा सुविधा प्रदान गरियोस्। थुनिएको व्यक्तिसित मानव उचित गरिमामय व्यवहार गरियोस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. थुनिएको व्यक्तिलाई यातना दिन पाइँदैन वा उप्रति कुनै प्रकारको क्रूर, अमानवीय वा अपमानजानक व्यवहार वा सजा दिन पाइँदैन।
2. कुनै थुनिएको व्यक्तिलाई अपराध कबूल गर्नु, आफूलाई अपराधमा फँसाउने वा अरु कुनै व्यक्ति विरुद्ध गवाही दिनलाई जबर्जस्ती गर्न पाइँदैन।
3. कुनै पनि व्यक्तिलाई सोधखोजको नाममा लामो समयसम्म थुनेर राख्न पाइँदैन। किनकि यसो गर्दा त्यस व्यक्ति उत्पीडन र दोषी भावनाले ग्रस्त हुनसक्छ।

अध्याय ३

महिलाहरूको सुरक्षा

भारतको संविधानमा महिलाहरूलाई बराबरीको दर्जा दिइएको छ। भारतमा कानून प्रवर्तनका साथमा महिलाहरूप्रति हुने अपराध एउटा महत्त्वपूर्ण मुद्दा बनिरहेको छ।¹

के गर्ने

1. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कुनै पनि महिलाको तलाशी लिँदा उसको शारीरिक सम्मान र मर्यादालाई ध्यान राखेर महिला पुलिसद्वारा मात्र उसको तलाशी लियाजाओस्। (धारा -51(2) अपराधिक दण्ड संहिता)
 2. यो सुनिश्चित गरियोस् कि गिरफ्तार गरिएकी महिलालाई पुलिस स्टेशनबाट अलग अन्य हिरासतमा राखियोस्। (सर्वोच्च न्यायालयको फैसला – शीला बार्स बनाम महाराष्ट्र राज्य)
1. 2007 सालको अवधिमा देशमा महिलाहरूमाथि अत्याधिक अपराध घटना भयो।

3. सम्भव भएसम्म कुनै पनि महिलालाई गिरफतार गर्ने समयमा कुनै महिला पुलिस अधिकारी उपस्थित रहेको हुनुपर्छ। (धारा 51(2) अपराधिक दण्ड संहिता)
4. तपाईंको जानकारीमा आएको घरेलू हिंसाको कुनै पनि प्रकारको घटनाको रिपोर्ट थाना अधिकारीलाई दिनु होस्।
5. अपराध अनि विशेष रूपमा बलात्कार, छेडछाड (पिरोल्ने, हैरान गर्ने) को शिकार भएका महिलाप्रति सहानुभूतिपूर्वक व्यवहार गर्नुहोस् अनि उसको व्यक्तिगत मर्यादालाई सम्मान दिनुहोस्।
6. घरेलू हिंसा मामिलामा पीडित महिलालाई कानूनी आदेशद्वारा प्राप्त हर्जाना (क्षतिपूर्ति) को अधिकारको बारेमा जानकारी दिनुहोस्।²

². घरेलू हिंसामा महिला संरक्षण अधिनियम 2005 को धारा 5।

नगर्नुपर्ने

1. कुनै मामिलामा जडित महिलालाई थानामा नबोलाउनुहोस् कुनै महिलालाई केरकार वा सोधीखोजी उसकै निवास स्थानमा गएर भात्र गर्न सकिन्छ। (धारा 160(1) आपराधिक दण्ड संहिता)
2. विशेष परिस्थिति छोडेर सूयस्तपछि अनि सूर्योदयअघि कुनै पनि महिलालाई गिरफ्तार गर्न सकिँदैन। (धारा 46(4) आपराधिक दण्ड संहिता)

अध्याय ४

केटाकेटीहरूको सुरक्षा

भारतको संविधान – भाग III (मौलिक अधिकार र भाग IV (राज्य नीति निर्देशक सिद्धान्त) मा केटाकेटीहरूको विकास र सुरक्षाको प्रावधान निहित छ।

किशोर न्याय (केटाकेटीहरूको हेरचाह र सुरक्षा) अधिनियम 2000 ले 18 वर्षसम्मका केटाकेटीहरूको सुरक्षाको निम्नि सम्पूर्ण देशभारि न्यायको समान वैधानिक ढाँचाको व्यवस्था गर्दछ।

के गर्ने

1. केटाकेटीहरूसित नप्र व्यवहार गर्नुहोस् अनि यथासम्बव सिभिल पोशाक लगाएर सोधखोज गर्नुहोस्।
2. यदि कुनै केटाकेटीसित सोधखोज गर्नुपरेको खण्डमा उ बस्ने वासस्थानमा गएर सोधखोज गर्ने काम गरियोस्।
3. यो सुनिश्चित गरियोस् कि कानून उल्लंघन गर्ने कुनै किशोरलाई पुलिसले गिरफ्तार गरेको खण्डमा उसलाई विशेष किशोर युनिट वा मनोनीत पुलिस

अधिकारीको निगरानी (देखरेख) मा राख्नपर्छ।
 (किशोर न्याय देखरेख एवं सुरक्षा अधिनियम
 2000 को धारा 10)

4. गिरफ्तारी गर्नेपर्ने अवस्थामा अधिको कारबाही ठिक गर्नाथि किशोरको उमेरको जाँचपरख गरियोस्।
5. गिरफ्तार गरेपछि यो सुनिश्चित गरियोस् कि किशोरलाई अरु विलम्ब नगरी किशोर न्यायालय समक्ष पेश गरियोस्। कुनै पनि परिस्थितिमा यो पेशीको समय 24 घण्टाभन्दा अधिक हुनु हुँदैन। (धारा 57 अपराधिक दण्ड संहिता)
6. कल कारखाना, खान र जोखिम रहने रोजगारमा केटाकेटीहरूलाई काममा लगाउन निषेध छ। (भारतीय संविधानको धारा 24)। यस्तो कुनै घटना पतो लगाएर सम्बन्धित प्राधिकरणहरूलाई यसको रिपोर्ट गरियोस्। बालश्रममा निषेध एवं नियमन अधिनियम 1986 को धारा 3)
7. यदि कुनै किशोरलाई बन्धुवा बनाएर राखिएको छ भने उसलाई मुक्त (रिहा) गर्ने कदम उठाइयोस् {बन्धुवा मजदूरी प्रथा (उन्मूलन) अधिनियम 1976}

8. हिन्दु विवाह अधिनियम 1955 द्वारा बाल विवाहमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको छ। यसलाई रोक्ने कदम उठाइयोस्।

नगर्नुपर्ने कुराहरू

1. कुनै बालिका (किशोरी)–लाई सोधखोजको निम्ति पुलिस थाना (स्टेशन) मा नबोलाउनु होस् (धारा 160 अपराधिक दण्ड संहिता)
 2. 15 वर्षभन्दा कम उमेरको कुनै पनि केटा/केटीलाई सोधखोज (केरकार) को निम्ति पुलिस थाना (स्टेशन) मा नबोलाउनु होस्।
 3. पुलिस हिरासतमा कुनै किशोरलाई नराखियोस् (धारा 18, किशोर न्याय अधिनियम 1986)
 4. 7 वर्षभन्दा कम्ती उमेरको कुनै नानीलाई गिरफ्तार नगरियो।¹
 5. गिरफ्तार गरिएको किशोर/किशोरीको परिचय भिडियालाई नदिइयोस्।
 6. कुनै किशोरलाई अरु वयस्क व्यक्तिसित अपराध बराबर भए पनि एउटै आरोप पत्र दाखिल नगरियोस्।
-
5. 7 वर्षभन्दा सानो केटाकेटीले गरेको कुनै पनि अपराधलाई अपराध मानिँदैन (भारतीय दण्ड संहिताको धारा (82)

अध्याय ५

अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजातिका अधिकारहरूको संरक्षण

2001 को जनगणना अनुसार अनुसूचित जाति/अनुसूचित जनजातिको कुल जनसंख्या भारतको जनसंख्याको 24% छ। यसमा अनुसूचित जाति 16% र अनुसूचित जनजातिको जनसंख्या अनुपातको 4% छ।

अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजाति (अत्याचार निवारण) अधिनियम 1989 अनुसूचित जाति विरुद्ध गरिने अत्याचारहरू रोक्ने एउटा विशेष कानून हो।

यसो गर्नुहोस्

1. अनुसूचित जाति/अनुसूचित जनजातिसित तालमेल राख्ने मानिसहरूसित कानून समक्ष समान व्यवहार गर्नुहोस्। (भारतको संविधान धारा 14)
2. सम्बन्धित पुलिस थानाका प्रमुख अधिकारीलाई अनुसूचित जाति/अनुसूचित जनजाति (अत्याचार निवारण) अधिनियम 1989 अन्तर्गत कुनै पनि

अपराधको सूचना दिनुहोस्।

3. तपाईंले आफ्नो क्षेत्र अधिकारमा रहेको अनुसूचित जाति / अनुसूचित जनजातिका मानिसहरूलाई अनुसूचित जाति / अनुसूचित जनजाति (अत्याचार निवारण) अधिनियम 1989 ले दिएको अधिकारहरू र सुरक्षाहरूको बारेमा अवगत गराउनुहोस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. कुनै पनि नागरिकलाई उसको जातको नाममा भेदभाव नगर्नुहोस् (भारतको संविधान धारा 15)
2. हाजत (हिरासत) मा लिएको व्यक्ति वा विशेष रूपमा अनुसूचित जाति / अनुसूचित जनजाति समुदायसित सम्बन्धित मानिसहरूसित कुनै पनि प्रकारको अपमानजनक व्यवहार नगर्नुहोस् (भारतको संविधान धारा 21)
3. कुनै पनि प्रकारको स्थूवास्थूत बढाउने वा व्यवहारमा ल्याउने अनुमति नदिनुहोस् (भारतको संविधान धारा 17)

अध्याय ६

वरिष्ठ नागरिकहरूको अधिकारहरूको रक्षा

वृद्ध अवस्था (बुद्ध्यौलीपन) ऐउटा स्वाभाविक प्रक्रिया हो। मानवजीवन चक्रमा यो अवस्था आउँछै आउँछ। यो अवस्थामा बूढा-बूढीहरूले विभिन्न प्रकारको चुनौती भोग्नुपर्छ। शरीरको अङ्ग-प्रत्यङ्ग शिथिल भएर जान्छ। त्यस्तो अवस्थामा, बूढा-बूढीप्रति सम्पूर्ण नागरिकहरू र विशेष रूपले पुलिसमाथि तिनीहरूको (60 वर्ष एं त्योभन्दा अधिक पुगेका) अधिकारहरूको रक्षा गर्ने नैतिक दायित्व बनिन्छ।⁶

यसो गर्नुहोस्

1. यदि आमा बाबुले आफ्नो हेरचाह गर्न सकदैनन् भने छोराछोरीहरूले बूढा-बूढी भइसकेको आमा-बाबुको हेरचाह गर्नुपर्छ (दण्ड प्रक्रिया संहिता धारा 125)

6. वृद्धहरूलाई राष्ट्रीय नीति 60 वर्ष एं त्योभन्दा बेसी उमेर पुगेका कुनै पनि नागरिकलाई वरिष्ठ नागरिकको रूपमा मान्यता प्रदान गर्न।

2. वरिष्ठ नागरिकहरुको शिथिलतालाई ध्यानमा राखी आफ्नो क्षेत्र अधिकारमा रहने वृद्ध-वृद्धाहरुसित निरन्तर सम्पर्क राख्नुहोस्।
3. कुनै वरिष्ठ नागरिकलाई गिरफ्तारी गर्ने परेको खण्डमा उनीप्रति उचित शिष्टा देखाउनुहोस् अनि उनलाई यथाशीघ्र चिकित्सा परीक्षण गराउनुहोस्।
4. जब कुनै वरिष्ठ नागरिक पुलिस थाना आउँछन् भने तिनलाई उचित सम्मान दिएर तिनको समस्यालाई ध्यान दिइयोस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. एकदमै आवश्यक नपरेको खण्डमा, कुनै पनि वरिष्ठ नागरिकलाई गिरफ्तार नगर्नुहोस् अनि हाजतमा थुनेर नराख्नुहोस्।
2. कानून व्यवस्थामा पक्रा परेका वरिष्ठ नागरिकहरुसित रुखो र कठोर व्यवहार नगर्नुहोस्।

अध्याय ७

अल्पसंख्यकहरूको अधिकारहरूको संरक्षण

हाप्रो देशको धाराहरू 14, 15 र 16 अन्तर्गत धर्मको आधारमा कुनै भेदभाव निषिद्ध छ। यो बाहेक संविधानको धारा 29 र 30 मा अल्पसंख्यकहरूको सांस्कृतिक र शैक्षिक अधिकारहरूको उल्लेख गरिएको छ।⁷

यसो गर्नुहोस्

1. अल्पसंख्यकहरूसित मुद्दा र मामिलाहरूलाई सावधानीपूर्वक र संवेदनशील प्रकारले हल गर्नुहोस्।
2. पूजा स्थलहरूमा नियमित रूपमा गएर साम्प्रदायिक तनाउ सृष्टि गर्ने तत्वहरूमाथि नजर राख्नुहोस्।
3. चाडबाडिको समयमा अतिरिक्त सतर्कता अप्नाउँदै साम्प्रदायिक रूपमा संवेदनशील रहेको क्षेत्रहरूको तनाउ बढ़ा नदिनुहोस्।
4. अल्पसंख्यक समुदायहरूको घर, पूजा स्थल र

7. यो अध्यायमा धार्मिक अल्पसंख्यकहरूको मात्र चर्चा गरिएको छ।

संस्थानहरूको दौङाहा गर्दा तिनीहरूको भावनाहरू र धार्मिक प्रथा र नियमकानुनहरूलाई यथोचित सम्मान दिनुहोस्।

5. अल्पसंख्यक समुदायका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूसित नियमित सम्पर्क राख्नुहोस्। द्वन्द्वको परिस्थिति सृजना भएको खण्डमा तिनीहरूबाट तपाईंलाई समर्थन प्राप्त हुनेछ।
6. कुनै पनि धर्म पालन गर्ने र त्यसमा विश्वास गर्ने व्यक्तिहरूको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्नुहोस् {भारतको संविधानको धारा 25(1)}
7. सबै समुदायका महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूसित शिष्ट व्यवहार गर्नुहोस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. कुनै पनि धार्मिक समुदायसित सम्बन्धित मामिला निप्टाउँदा कुनै पनि प्रकारको पक्षपात नगर्नुहोस्।
2. धर्मको आधारमा नागरिकहरूप्रति भेदभाव नगर्नुहोस्। (भारतको संविधानको धारा 15 (1)(2))
3. धार्मिक विषयहरूसित सम्बन्धित कुनै पनि सूचना/ शिकायतलाई नजरअन्दाज नगर्नुहोस् अनि त्यसमाथि कारबाही गर्न ढिल्याइँ नगर्नुहोस्।

अध्याय ८

जबर्जस्ती/बन्धुवा मजदूरी र पुलिसिङ्

भारतको संविधानको धारा 23 ले कसैलाई जबर्जस्ती काममा खटाउनु जस्ता मजदूरीहरूमाथि रोक (निषेद्ध) लगाउँछ। बन्धुवा मजदूरी प्रथा (उन्मूलन) अधिनियम 1976 अन्तर्गत बन्धुवा मजदूरीलाई चिन्हित गराई तिनीहरूलाई मुक्त गराउने र मुक्त भएका बन्धुवा मजदूरहरूको पुनर्वास आदिको जिम्मेवारी र दायित्व राज्य सरकारको हो।

यसो गर्नुहोस्

1. आफ्नो अधिकार क्षेत्रहरूमा जबर्जस्ती र बन्धुवा मजदूरी प्रथा चलेको छ वा छैन भन्ने विषयमा सतर्क रहनुहोस् अनि जबर्जस्ती/बन्धुवा मजदूरी बारे कुनै आरोप वा नालिश भएको सूचना अविलम्ब जिल्ला अधिकारीलाई दिनुहोस्।
2. रिहा पाएका मजदूरहरूलाई कार्यस्थलबाट निकाल्नमा जिल्ला अधिकारीहरूलाई सहायता पुर्याउनुहोस्।

3. मजदूर समाजको कमजोर वर्ग जस्तै किशोर/ किशोरी अल्पसंख्यक, महिला वा अनुसूचित जाति/अनुसूचित जनजातिसित सम्बन्धित भए तिनीहरूलाई विभिन्न अधिनियम अनतर्गत कानूनी कारबाही गर्नुहोस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. बन्धुवा मजदूरी प्रथा (उन्मूलन) अधिनियम 1976 को प्रावधान अनुसार, म्याजिस्ट्रेटद्वारा जाँच नभएसम्म मजदूरलाई मुक्त नगराउनुहोस्।
2. वित्तीय मामिला विषयमा आफूलाई संलग्न नगराउनुहोस्।
3. बन्धुवा मजदूरीहरूको उपस्थितिमा जाँच पडताल चलिरहेको समयमा निर्णयिक टिप्पणी नगर्नुहोस्।
4. कष्ट पाएका वा दुखी मजदूरहरू रुखो व्यवहार नगर्नुहोस्।

अध्याय ९

भीड़न्त (मुठभेड़)

पुलिस कारवाहीको सन्दर्भमा भीड़न्त भन्नाले त्यो स्थिति बुझिन्छ जब हातहतियार रहेको अपराधीहरू विरुद्ध पुलिसले बन्दुक प्रयोग गरी घातक बल प्रयोग गर्छ। यस प्रकारको स्थितिमा पुलिसकर्मीहरूले आफ्नो आत्मरक्षाको निम्ति बल प्रयोगको सहारा लिन्छन्।

यसो गर्नुहोस्

1. सशस्त्र अपराधीहरूको सामना गर्दा सर्वप्रथम तिनीहरूलाई चुनौती दिनुहोस् अनि समर्पण गर्न भनुहोस्।
2. आक्रामक अपराधीहरूको कारवाहीद्वारा तपाईं वा अरु मानिसहरूको मृत्यु वा गम्भीर चोट लाग्ने डर भए आफू र अरु व्यक्तिहरूको रक्षाको निम्ति आत्मरक्षाको निम्ति बल प्रयोग गर्नुहोस्। (भारतीय दण्ड संहिताको धारा 97)
3. आत्मरक्षाको निम्ति बल प्रयोग तबसम्म मात्र गर्नुहोस् जब आक्रामक अपराधीहरूद्वारा गरिएको कारवाही वा धम्कीद्वारा तपाईंको जीउज्ज्यानमाथि

डर रहोस्। यो बाहेक, आत्मरक्षाको निम्ति बल तबसम्म प्रयोग नगरियोस् जबसम्म तपाईंको शरीरमाथि खतरा भइरहेको होस्। (भारतीय दण्ड संहिताको धारा 102)

4. आत्मरक्षाको निम्ति सीमासम्म बल प्रयोग नगरियोस् जसद्वारा अपराधीहरूको मृत्यु होस् अथवा तिनीहरूलाई कुञ्जे प्रकारको नोक्सान नहोस्। यस प्रकारको कारबाही तब गर्नुहोस् जब अपराधीहरूको कुनै पनि प्रकारको आक्रमणले तपाईं र अरु व्यक्तिहरूको मृत्यु हुने अथवा गम्भीर चोट लाएने डरको पर्याप्ति कारण होस्।

यसो नगर्नुहोस्

1. अपराधीहरूको हातमा हात-हथियार देख्ने बित्तिकै गोलीबारी नगरिहाल्नुहोस्।
2. अत्याधिक बलको प्रयोग नगर्नुहोस्। तपाईंद्वारा चलाइएको बलको परिमाण र मात्रा, आक्रामक अपराधीहरूद्वारा प्रयोग भएको बलको परिमाण र मात्रा समानुपाती हुनुपर्छ।
3. आक्रामक अपराधीहरूलाई अधिक हानि

पुन्याउनलाई त्यस्तो अधिक मात्रामा बल प्रयोग
नगर्नुहोस्। आफ्नो शरीर र अरु व्यक्तिहरूको
रक्षाको निम्ति चाहिने बलमात्र प्रयोग गर्नुहोस्।
(भारतीय दण्ड संहिताको धारा 99)

अध्याय १०

आतंकवाद र पुलिसिङ्ग

आतंकवाद कानून र व्यवस्थाको त्यो चरम स्थिति हो जहाँ उत्तेजक परिस्थितिलाई सन्तुलन गर्न पुलिसलाई प्रतिक्रिया गर्न आवश्यक पर्छ। आतंकवाद निष्टचाउनवे पुलिस कारबाहीहरूमा आतंकी घटनाहरूको जाँच, आतंकीहरूलाई गिरफ्तार गर्न घेरा डाल्नु र तलाशी, कारबाहीहरू, आर.ओ.पी. (रोड ओपनिङ पार्टी) ड्यूटी, नागरिकहरूको तलाशी/छानबीन, चेक पोइण्ट ड्यूटी आदि सामेल छ।

यसो गर्नुहोस्

1. आफ्नो अधिकार क्षेत्रका स्थानीय वासिन्दाहरूसित राम्रो सम्बन्ध बनाउनु होस्। यस्तो सम्बन्धले गाउँलेहरूबाट आतंकवादीहरू र तिनीहरूको गतिविधिहरू बारेमा सूचना प्राप्त गर्ने बाटो बनिन्छ। स्थानीय व्यक्तिहरूसितको राम्रो सम्बन्ध बनाएर राख्दा पुलिस कारबाही गर्दा आतंकवाद प्रभावित क्षेत्रमा उत्पन्न हुने अस्थिर कानून र व्यवस्था सम्हाल्नमा सहायता प्राप्त हुन्छ।

2. कुनै संदिग्ध घरको तलाशी गर्ने समयमा स्थानीय प्रतिनिधिहरूको साथमा लिनु आवश्यक छ। साथमा लिएका गतिविधिहरूलाई सबै प्रकारको सुरक्षा दिनुपर्छ।
3. सार्वजनिक स्थानहरूको खान तलाशी गर्दा वरिपरिका मानिसहरूसित शिष्ट व्यवहार गर्नुपर्छ। महिलाहरूको तलाशी के बल महिला पुलिसकर्मीहरूद्वारा शालीनतापूर्वक गर्नुपर्छ।
4. तलाशी अभियान अथवा चेक पोइण्ट ड्यूटीमा महिलाहरूसित अत्याधिक सम्मानपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्छ। बूढापाकार केटाकेटीहरू प्रति सहानुभूतिपूर्वक व्यवहार गर्न आवश्यक छ।
5. गिरफ्तार भएका आतंकवादीहरूलाई साधारण अपराधमा गिरफ्तार भएका अपराधीहरूलाई प्राप्त अधिकारहरू प्रदान गर्नुपर्छ।
6. हात हथियारले सुसज्जित आतंकवादीहरूसित भीडन्त हुँदा तिनीहरूलाई चुनौती दिनुहोस् अनि आत्मसमर्पण गर्न भन्नुहोस्। आफ्नो वा अरु व्यक्तिहरूको मृत्यु वा गम्भीर चोट लाग्ने आशंका हुँदा मात्र आत्मरक्षाको निष्ठि मात्र बल प्रयोग

गर्नुपर्छ।

7. पुलिस कारवाहीको समयमा नागरिकहरू र तिनीहरूको सम्पत्तिको कम्भन्दा कम नोक्सान गराउने प्रयास गराउनुपर्छ।

यसो नगर्नुहोस्

1. भीडन्त / तलाशी अभियानको अवधिमा आतंकवादी विरुद्ध नागरिकहरूलाई ढालको रूपमा प्रयोग गर्नु हुँदैन।
2. गिरफ्तार गरिएको आतंकवादीहरूबाट सूचना पाउनलाई तिनीहरूलाई शारीरिक र मानसिक यातना दिन हुँदैन।
3. आतंकवादी वा यस प्रकारका संदिग्ध व्यक्तिहरूलाई अवैध कारावासमा राख्नु हुँदैन।
4. आर.ओ.पी. (रोड ओपनिङ पार्टी) अथवा तलाशी अभियानको समयमा स्थानीय वासिन्दाहरूबाट भोजन वा अन्य सुविधाहरूको माग नगर्नुहोस्।
5. आतंकी घटनापछि अत्याधिक प्रतिक्रिया देखाउनु हुँदैन। घटना स्थलका वरिपरिका नागरिकहरूलाई अनावश्यक रूपमा हैरानी गर्न हुँदैन।

राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग

फरीदकोट हाउस, कोपरनिक्स मार्ग

नयाँ दिल्ली-110001

Tel.: 011-23385368 Fax: 011-23384863

E-mail: covdnhrc@nic.in Website: www.nhrc.nic.in